

Villa of praetorium?

door
J.E. Bogaers

Overdruk (met correcties) uit:
Munsters in de Maasgouw
Maastricht 1986

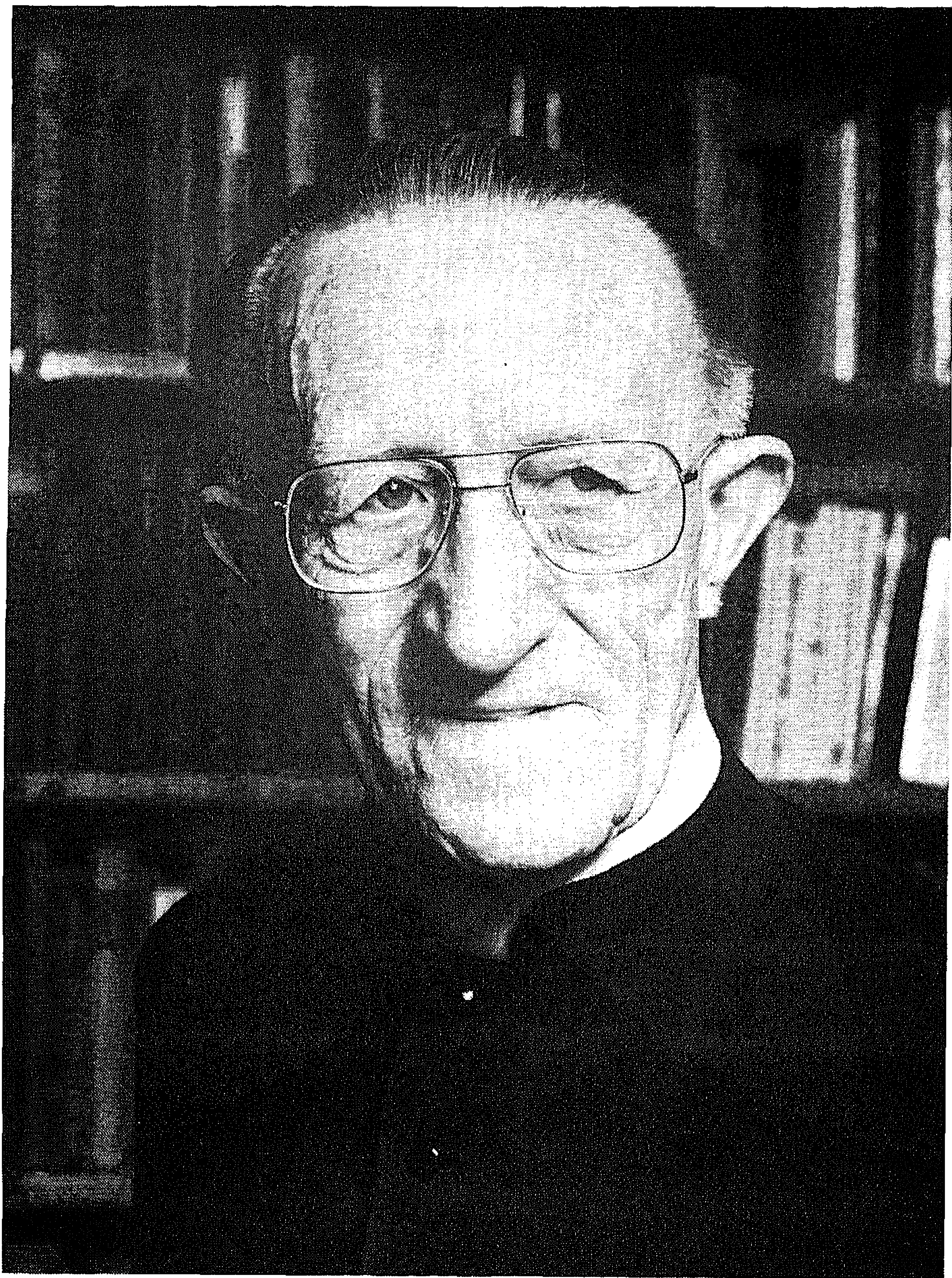
Limburgs Geschied- en
Oudheidkundig Genootschap

MUNSTERS IN DE MAASGOUW

Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg

Bundel aangeboden aan
Pater A.J. Munsters M.S.C.
bij zijn tachtigste verjaardag

Maastricht
1986

Pater A.J. Munsters, M.S.C.

Bij wijze van inleiding

Denkend aan pater Munsters zie ik een nuchtere, ascetische maar bovenal vriendelijke Brabander ('een echte Peelhaas'), sedert onheuglijke tijden in een Limburgs klooster verankerd, een algemeen gewaardeerd man, een energiek werker, die op tal van terreinen is opgevallen door zijn kennis en kunde, zijn belezenheid en acribie, en zijn vele activiteiten en publikaties; een geduchte autodidact, ook in het wijde land van de geschiedenis en de archeologie, trouw bezoeker van vergaderingen en opgravingen en als zodanig onvergetelijk als coureur op de fiets en in toga (zonder singel maar met een voortreffelijke engelbewaarder), enthousiast beheerder van het Archeologisch Reservaat, onvermoeide slotvoogd van het kasteel en ereburger van de gemeente Stein, ridder in de orde van Oranje-Nassau en Limburger par excellence.

Pater Munsters tachtig jaar? Zoiets kan men zich moeilijker voorstellen dan het verlangen van menigeen om hem in dankbaarheid en bewondering met een feestbundel te eren. Wie aan dit boek heeft meegewerkt, zal overigens niet kunnen ontsnappen aan een van de beste eigenschappen van de jubilaris: zijn kritische zin (met alle eventuele gevolgen vandien). Het zij zo. Ad multos annos!

J.E. Bogaers

Villa of praetorium?

door
J.E. Bogaers

octogenario ex voto libens merito

'Maar waarom ik u schrijf is, dat ik graag van u zou zien dat u onze Steinse peristylvilla eens onder de loupe neemt (...). Tot echte zekerheid zullen we wellicht nooit komen. Dat is misschien teleurstellend, maar waarom zou dat geen waarde zijn voor ons.'

A.J.M. MSC aan J.E.B., 14 aug. 1985

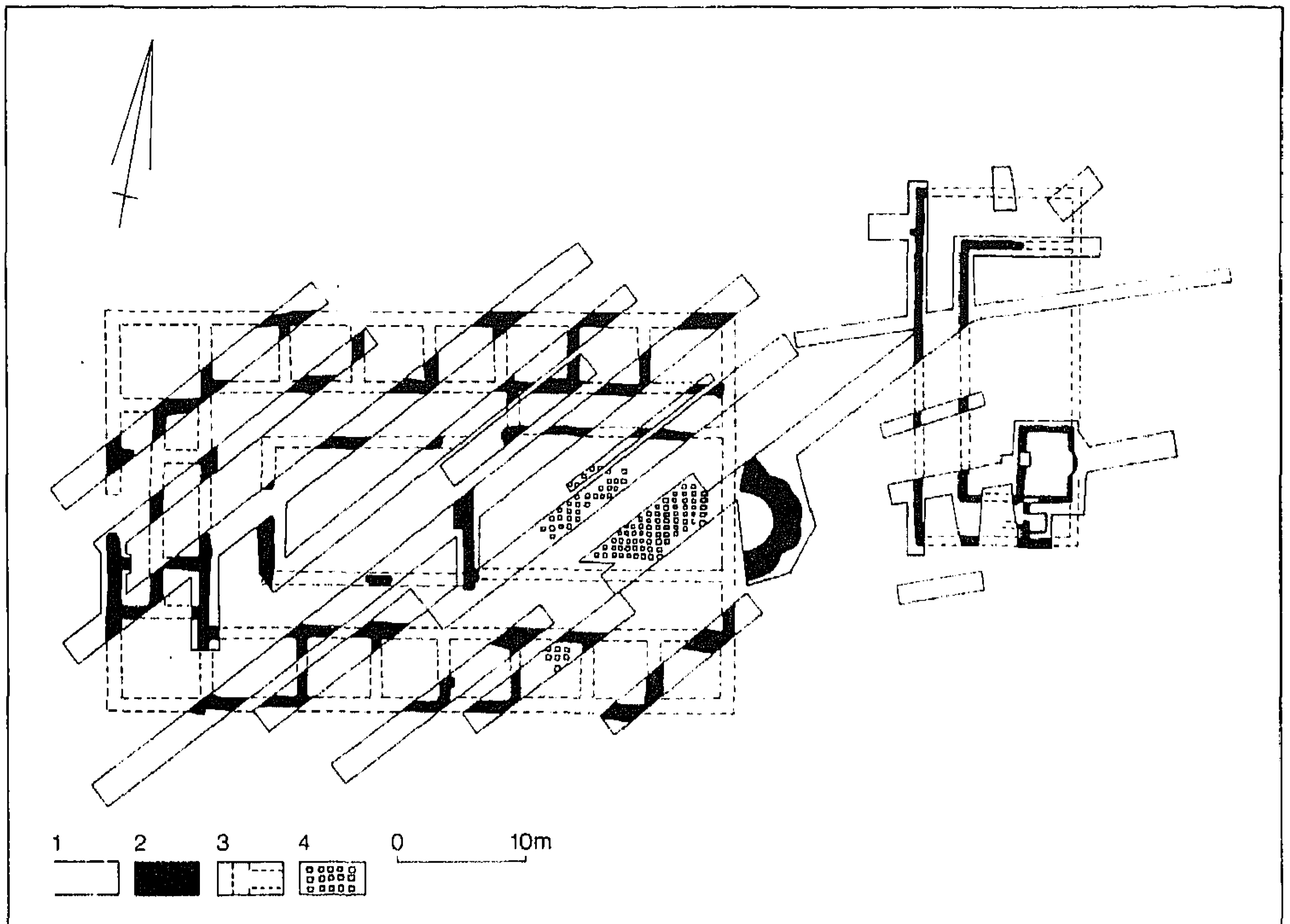
tacitum vivit sub pectore volnus
(Vergilius, Aeneis IV, 67)

In de jaren 1925-1927 werden te Stein in het gebied van de tegenwoordige haven de overblijfselen van twee stenen gebouwen uit de Romeinse tijd opgegraven, respectievelijk door H.J. Beckers en J.H. Holwerda met A.E. Remouchamps.¹ Het grootste gebouw valt het meeste op; zie afb. 1, links.² De plattegrond heeft een bijna symmetrische rechthoekige vorm van 48 bij 30 m; de ingang ligt in het westen, in het midden van een der korte zijden.

Van west naar oost gaande kwam men via een vestibule (porticus?) en een voorhal met zijvertrekken in een peristyle, dit is een binnenhof van 14 bij 10 m, die aan drie kanten door een zuilengang was omgeven. Aan de oostelijke zijde, waar de galerij ontbrak, sloot daarop een zaal aan ter grootte van ongeveer 19 bij 10 m, die uitliep in een halfronde uitbouw of absis met een binnenwerkse diameter van ca. 4.30 m. Aan

¹ J.H. Holwerda, A.E. Remouchamps en H.J. Beckers, Nederzettingen bij Stein aan de Maas, in: *Oudheidk. Meded. Leiden* 9 (1928) 3-50; H.J. Beckers en G.A.J. Beckers, *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, Maastricht 1940, 245 en 248; A.W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd*, II, Leiden 1943, 339-341.

² Deze tekening is een bewerking van Holwerda e.a. 1928 (n. 1) 5, afb. 4; vgl. Beckers-Beckers 1940 (n. 1) 245, afb. 82, en E.M. Moormann en L.J.F. Swinkels, *Wall-Painting Fragments from Roman Villas at Stein and Ravensbosch*, in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29 (1979) 403-424, speciaal 405, fig. 2.

Afb. 1. Plattegrond van twee Romeinse gebouwen, die in de jaren 1925-1927 te Stein zijn opgegraven; naar Van Es 1981 (n. 3) 81, afb. 62.

1 opgravingsleuf
2 muurwerk (gevonden)

3 muurwerk (gereconstrueerd)
4 tegels van hypocaustum

weerszijden van de ingangspartij lagen twee vierkante vertrekken van 6 bij 6 m; deze doen denken aan de hoektorens aan de voorkant van vele zogenaamde porticusvillae.³ De lange zijden van het gebouw werden verder ingenomen door tweemaal zeven vrijwel vierkante kamers, die ongeveer 4.50 bij 4.50(-6) m groot zijn geweest. De zaal en een van de kleine vertrekken aan de zuidzijde konden door middel van een hypocaustum verwarmd worden. In enige ruimten, onder andere in de zaal, zijn fragmenten gevonden van opmerkelijke, op pleister aangebrachte muurschilderingen.⁴

Vlak ten oosten van dit gebouw heeft een tweede huis gestaan, dat voorzien was van een kelder (afb. 1, rechts: ruim 13 bij 27 m). Algemeen is men het er over eens dat het hier een villa betreft van het porticustype; van torens aan weerszijden van de naar het westen gerichte voorgevel is echter geen spoor gevonden.⁵

Het is te betreuren dat bij het archeologisch onderzoek ter plaatse alleen sleuven zijn gegraven, als gevolg waarvan ettelijke problemen – vooral met betrekking tot het grote gebouw – niet zijn opgelost. Dit geldt in het bijzonder de zaal met absis en de vraag naar de stookplaats voor de verwarming.

³ Vgl. W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, Haarlem 1981³, 184 vv.

⁴ Moormann-Swinkels 1979 (n. 2).

⁵ A.E. Remouchamps in: Holwerda e.a. 1928 (n. 1) 9; Byvanck 1943 (n. 1) 341; Van Es 1981 (n. 3) 183 v. met afb. 146, 3.

Over de datering van de gebouwen is weinig met zekerheid te zeggen. H.J. Beckers heeft de daaruit afkomstige mobiele vondsten beschreven.⁶ Op grond daarvan mag men aannemen dat de Romeinse stukken uit het grote gebouw op zijn vroegst uit het laatste kwart van de eerste en op zijn laatst uit de vierde eeuw stammen. In het oostelijke gebouw zijn naar het schijnt geen vierde-eeuwse scherven en munten gevonden; wat daarin is aangetroffen, lijkt te dateren uit de periode van de laatste decennia van de eerste tot in de derde eeuw.

Remouchamps heeft opgemerkt dat de vorm van het grote, westelijke gebouw voor ons land zeer ongewoon is. 'Het is niet de zgn. porticusvilla, zoals wij die op tal van plaatsen kennen, alhoewel er wellicht (...) aan de voorzijde (...) een aan den porticus herinnerende bouwwijze gevolgd is.' Terecht is hij van mening dat in dit gebouw het peristyle overheerst, waaromheen de vertrekken geheel symmetrisch zijn gegroepeerd. We zouden hier te doen hebben 'met een zgn. peristylvilla zoals die reeds in Italië in de jaren vóór Chr. voorkomt.' In verband hiermee verwijst Remouchamps naar een tweetal voorbeelden uit Oostenrijk en Hongarije, in het bijzonder naar de villa van Balácsa (Nemesvámos-Balácapusza), waarvan hij bovendien de plattegrond afbeeldt. De kern van deze villa wordt gevormd door 'een groot gebouw van rechthoekigen vorm met een centraal gelegen hofperistyl, aan de voorzijde en de twee lengtezijden een reeks kleinere vertrekken en achter het peristyl een vertrek naar buiten afgesloten door een halfronden uitbouw.'⁷

Van de 'peristylvilla' van Stein heeft A.W. Byvanck een geheel andere verklaring gegeven. 'Blijkbaar was dit gebouw niet een landhuis, gelijk het in de publicatie wordt genoemd, maar een praetorium, een pleisterplaats voor reizigers, een bouwwerk dat ons ook elders wel bekend is.'⁸ Volgens hem 'bewijst de vorm van het grondplan, dat het een 'praetorium' is geweest, dat wil zeggen, een gebouw waar voorname reizigers een onderkomen konden vinden aan den weg.'⁹ Het is merkwaardig dat deze opvatting zonder dat Byvancks argumentatie aan een kritisch onderzoek is onderworpen algemeen is overgenomen in de recente litteratuur; daarbij is overigens naast of in plaats van *praetorium* ook het woord *mansio* gebruikt.¹⁰ In Stein zou dus in de Romeinse tijd

⁶ Beckers in: Holwerda e.a. 1928 (n. 1) 22-47.

⁷ Remouchamps in: Holwerda e.a. 1928 (n. 1) 7-9 met afb. 9.

⁸ A.W. Byvanck in: Oudheidkundig Jaarboek, Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, serie 4, 5 (1936) 103.

⁹ Byvanck 1943 (n. 1) 340 v.; vgl. id., Excerpta Romana III, 's-Gravenhage 1947, 45: 'zonder twijfel geen landhuis, maar een gebouw, dat bestemd was om onderkomen te verleen aan reizigers.'

¹⁰ H. Van de Weerd, Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie der Nederlanden, Antwerpen 1944, 35 v. (hoofdgebouw van een statio of mansio); J.E. Bogaers, Een Romeinse askist uit Stein, in: PSHAL 94-95 (1958-1959) 197-207 (= Bulletin Antieke Beschaving 34 (1959) 50-55), vooral 200 en afb. 11 en 12; id., Praetorium Agrippinae, in: Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, ser. 6, 17 (1964) 210-250, speciaal 217, n. 19; W.C. Braat in: Germania Romana, III (Gymnasium, Beih. 7) onder red. van H. Hinz, Heidelberg 1970, 60: 'eine Mansio oder ein Praetorium' (vgl. de recensie van W. Binsfeld in: Trierer Zeitschrift 34 (1971) 288); C. Isings, Roman Glass in Limburg, Groningen 1971, o.a. 4 en 42, nr. 139: 'the so-called Roman villa (probably *mansio*)'; J.E. Bogaers in: Tabula Imperii Romani M 31, Paris, onder red. van R. Chevallier, Paris 1975, 173: '*Praetorium* ou *mansio* avec hypoc. et villa, ou bien

een soort hotel of herberg hebben gestaan.¹¹

Tot nu toe is er geen gebouw bekend dat men met behulp van een inscriptie met zekerheid als een praetorium of mansio kan kwalificeren. Byvancks bewijs berust allereerst op een vergelijking van het gebouw in Stein met het 'praetorium' van Frankfurt am Main-Heddernheim/Nida.¹² Van een van de straten van Nida is op een wijaltaar de antieke naam *platea praetoria* overgeleverd; deze heeft hoogst waarschijnlijk betrekking op het gebouwencomplex waar de weg op uitloopt: het grote hotel (praetorium) met thermen en een door een wandelgang omgeven hof (palaestra).¹³ Dit praetorium had een oppervlakte van 43 bij 70 m; op de begane grond bevatte het 62 vertrekken, die gelegen waren rondom een rechthoekige door zuilen omgeven hof, een peristylum. Op het eerste gezicht lijkt het gebouw van Stein enigszins op het praetorium van Nida, vooral op grond van het rechthoekige peristyle en de daaromheen gelegen vertrekken, maar dit is geenszins voldoende om het ook een praetorium te mogen noemen. Een analyse van de plattegronden van het praetorium van Nida en daarmee min of meer overeenkomende gebouwen maakt wel heel duidelijk dat het gebouw van Stein daarmee zeker niet zonder meer gelijkgesteld mag worden.¹⁴ Opvallend is ook dat in geen van de gebouwen van het 'praetorium-type' achter het peristyle een zaal voorkomt die eindigt in een absis. Uit de archeologische literatuur is een groot aantal gebouwen bekend die als mansiones worden beschouwd, maar deze hebben geen karakteristieke plattegrond.¹⁵

Tot de bewijsvoering van Byvanck behoort verder alleen nog de volgende mededeling: 'Voor afbeeldingen van eenige andere praetoria verg. *Oudheidk. meded.* 1921, pl. VI.'¹⁶ Deze verwijzing heeft betrekking op de plattegronden van het hoofdkwartier van de legioensvestingen te Nijmegen, Vetera I bij Xanten en Lambaesis (Algerije). Dergelijke gebouwen zijn in vroeger tijd, onder anderen door Holwerda en Byvanck ten onrechte praetorium genoemd; in werkelijkheid heetten ze bij de Romeinen *principia*.¹⁷ Evenals vele andere gebouwen in Romeinse legerplaatsen waren de principia in

villa avec bâtiment annexe'; Moormann-Swinkels 1979 (n. 2) 405: 'It has the ground-plan of a peristyle villa (...). The building is considered to be a *praetorium*'; Van Es 1981 (n. 3) 80 v. met afb. 62, en 158: '*praetorium of mansio*'.

¹¹ Zie over de betekenis van praetorium: F. Lammert in: Pauly-Wissowa, XXII (1954) 2535-2537, s.v.; W. Schleiermacher in: Pauly-Wissowa, suppl. IX (1962) 1181 v., s.v.; Bogaers 1964 (n. 10); H. v. Petrikovits, Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit, Opladen 1975, 67 en 170, n. 63. Over mansio: [W.] Kubitschek in: Pauly-Wissowa, XIV (1928) 1231-1252, s.v.; Bogaers 1964 (n. 10) 216, n. 19.

¹² F. Gündel in: Mitt. über röm. Funde in Heddernheim, VI, Frankfurt a. M. 1918, 1-93; Germania Romana, II, Bamberg 1924², Tafel XIII, 2.

¹³ Corpus Inscr. Lat., XIII, 7337; Ingeborg Huld-Zetsche in: Die Römer in Hessen, onder red. van D. Baatz en F.-R. Herrmann, Stuttgart 1982, 281 vv.

¹⁴ Vgl. Gündel 1918 (n. 12); H. Mylius, Die Ostthermen von Nida und ihr Prätorium, Bonner Jahrbücher 140/141 (1936) 299-324, speciaal 315 vv.; W. Schleiermacher, Cambodunum-Kempten, Bonn 1972, 36-42 en Abb. 14 en 17-19.

¹⁵ Zie o.a. G. Wolff in: Ber. Röm.-Germ. Komm. 11 (1918/1919) 89-92; H. von Petrikovits in: Bonner Jahrbücher 143/144 (1939) 408-423; P. Salway, The frontier people of Roman Britain, Cambridge 1965, 282 (index II); W. Schleiermacher in: Gnomon 40 (1968) 636.

¹⁶ Byvanck 1943 (n. 1) 341, n. 1; J.H. Holwerda, De Batavenburcht en de vesting der legio X te Nijmegen, in: Oudheidk. Meded. Leiden 2 (1921) LVII-LXXVIII.

¹⁷ Schleiermacher 1962 (n. 11); id. in: Pauly-Wissowa, suppl. IX (1962) 1221 v., s.v. principia.

de keizertijd gekenmerkt door binnenhoven, omgeven door zuilengangen, waaromheen de verschillende vertrekken zich uitstrekten;¹⁸ vanzelfsprekend hadden ze een heel andere bestemming dan de praetoria in de betekenis van hotels.

W.A. van Es meent dat praetoria van het 'karavanserai'-type (zoals er zijns inziens een in Stein heeft gestaan) 'uit de aard der zaak aan belangrijke verkeersroutes te zoeken' zijn.¹⁹ Volgens Byvanck is het waarschijnlijk dat er ten noorden van Maastricht aan de rechteroever van de Maas een Romeinse weg heeft gelegen, maar het kan 'geen belangrijke verkeersweg zijn geweest, hoogstens een verbinding van Maastricht met de heirbaan van Heerlen naar Xanten, die alleen voor de plaatsen in die streek betekenis heeft gehad.'²⁰ H.J. Beckers heeft in Zuid-Limburg oostelijk van de Maas het verloop van een 'Romeinsche weg' aangewezen, zonder dat deze overigens door opgravingen is aangetoond. Wanneer men het tracé van die weg nader bekijkt, dan blijkt dat de 'Romeinsche villa' of het praetorium van Stein, waarvan de voorzijde westwaarts was gericht, op een afstand van minstens 500 m ten westen van de weg moet hebben gelegen.²¹ Vooralsnog lijken er niet voldoende gegevens te zijn op grond waarvan men zou mogen aannemen dat het 'praetorium' van Stein aan een belangrijke verkeersweg heeft gestaan.

Over de oorsprong en de ontwikkeling van 'Peristyle Paläste und Villen' is vooral geschreven door K.M. Swoboda.²² Peristylevillae zijn uit de Romeinse provincies ten noorden van de Alpen betrekkelijk weinig bekend. Swoboda vermeldt onder andere de villa van Weste[r]hofen bij Ingolstadt en de reeds genoemde van Nemesvámos-Balácapusztá; in deze beide gevallen eindigde het hoofdvertrek of de zaal achter het peristyle in een halfronde absis.²³ In de Hongaarse peristylevilla van Tács-Fövenypusztá zijn een overeenkomstige zaal en twee flankerende vertrekken elk door een halfronde absis afgesloten;²⁴ vergelijk ook de plattegronden van de peristylevillae van Hosszúhetény (Hongarije) en Löffelbach (Oostenrijk), die beide een dergelijke absis hebben gehad.²⁵ Voor de zaal met halfronde absis uit Stein zijn geen parallellen te vinden in gebouwen die als praetoria of mansiones worden beschouwd, maar wel

¹⁸ Mylius 1936 (n. 14) 316; von Petrikovits 1975 (n. 11) 62 v., 64-67, 144 v. en tal van afbeeldingen.

¹⁹ Van Es 1981 (n. 3) 80. ²⁰ Byvanck 1943 (n. 1) 338.

²¹ Beckers-Beckers 1940 (n. 1) 284, 385 (afb. 132, nr. 10: 'Romeinsche villa'; zie ook 245, afb. 82 en Bogaers 1958-1959 (n. 10), afb. 12: 'praetorium') en 293 v. Vgl. in verband met de Romeinse weg aan de oostelijke oever van de Maas: Byvanck 1943 (n. 1) 323, fig. 12; H. Hardenberg in: Limburg's verleden, I, Maastricht 1960, 125 en 132; J.J.M. Timmers, Spiegel van de Romeinse beschaving, Heerlen 1966, 4.

²² K.M. Swoboda, Römische und romanische Paläste, Wien enz. 1969³, 5-28 (hoofdstuk I); zie ook A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine, II, 2, Paris 1934, 824 vv., en Edit B. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, 357 vv. Over peristylewoningen in steden: H. von Petrikovits, Das römische Rheinland, Köln/Opladen 1960, 91 v.; Joan Liveridge, Britain in the Roman Empire, London 1968, 68-80; Van Es 1981 (n. 3) 141 v.

²³ Swoboda 1969 (n. 22) 23, Abb. 12, en 25, Abb. 14. Zie over de villa van Baláçza of Nemesvámos-Balácapusztá ook: Thomas 1964 (n. 22) 73-107.

²⁴ Thomas 1964 (n. 22) 299 vv. met Abb. 158 en 159.

²⁵ Thomas 1964 (n. 22) 275, Abb. 144; W. Modrijan in: Germania Romana III (n. 10) 128 vv. met Abb. 46.

in gebouwen die door een peristyle zijn gekenmerkt en algemeen worden gehouden voor luxevillae.

Op grond van het bovenstaande is er naar het schijnt geen reden om het grote gebouw van Stein een praetorium te noemen; anderzijds is het ongetwijfeld mogelijk dat we in Stein te doen hebben met een (betrekkelijk eenvoudige) peristylevilla. Dit gebouw en de daarachter gelegen porticusvilla moeten wel in nauw verband met elkaar hebben gestaan, ook al is de onderlinge relatie geenszins duidelijk. Verder kan het kleine grafveld (met crematies en onder andere drie stenen askisten) dat ongeveer 260 m oostelijk van de twee gebouwen is ontdekt op de Steenakker/Brammert, heel goed betrekking hebben op voormalige bewoners van de twee 'villae' cum – eventuele – annexis; de uit de graven afkomstige bijgaven dateren uit de jaren tussen ca. 70 en het einde van de derde eeuw.²⁶

Om te vermijden dat de hier gepubliceerde overwegingen aangaande het probleem 'villa of praetorium?' te veel zekerheid suggereren, meent de schrijver van deze bijdrage ten slotte niet beter te kunnen doen dan nog eenmaal Remouchamps met instemming te citeren: 'Waarom hier deze voor ons land zoo ongewone villavorm is toegepast, is moeilijk te zeggen. Mogelijk is de bestemming van dit gebouw ook niet die eener gewone villa geweest.'²⁷

Nijmegen, 16 januari 1986

²⁶ H.J. Beckers in: Oudheidk. Meded. Leiden 7 (1926) 10-19; id. in: PSHAL 62 (1926) 361-387; Beckers-Beckers 1940 (n. 1) 277, afb. 105, en 280 v.; Bogaers 1958-1959 (n. 10) met afb. 11 en 12; A. Van Doorselaer, Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië, Brussel 1964, II, 332 v., Stein (I); Isings 1971 (n. 10) 116 (Index Proveniences) I, Stein, 'Houterend'. – Vgl. de datering van de bijgaven uit het grafveld met die van de vondsten uit beide gebouwen (p. 52).

²⁷ Remouchamps in: Holwerda e.a. 1928 (n. 1) 9.